

7. Психологічні концепції та підходи до вивчення проблеми амбівалентності. URL: <http://pidruchniki.com> (дата обращения: 13.01.2019).

8. Уколова Ю. Доверие как базовая установка личности. *Актуальні проблеми психологічної теорії і практики* : матеріали щорічної наук.-практ. конф. Асоціації психологів Донбасу з міжнародною учас-

тю, м. Макіївка, 12 грудня 2009 р. Макіївка, 2009. С. 373–376.

9. Фурманов И. Сценарии поведения в ситуации провокации агрессии младших школьников с различными стилями атрибуции враждебности. Минск : БГУ, 2013. URL: <http://elibr.bsu.by> (дата обращения: 13.01.2019).

УДК 372.881.111.1:61-057.875:159.942:616-052
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-20

КОРЕКЦІЯ ЕМПАТІЇ ДО ПАЦІЄНТІВ У СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ ФАХОВОЇ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Камінська І.П., к. психол. н.,
старший викладач кафедри іноземних мов

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

У статті описано авторську методику корекції емпатії у студентів-медиків шляхом використання серії лінгвістичних вправ на заняттях з іноземної мови. Визначено поняття емпатії у медиків як здатності до співчуття чи співпереживання осіб до інших, зокрема до пацієнтів. Показано, що емпатія є необхідною характеристикою для медика в структурі емоційного та комунікативного компонента професійної компетентності. Проаналізовано психологічні особливості емпатії та визначено її когнітивну, емоційну та діяльнісну складові частини. На підставі проведеного аналізу літератури визначено, що оптимальним рівнем розвитку емпатії для медичного працівника є середній, а низький і високий заважають професійній діяльності. Згідно з власним досвідом корекції емпатії в бік її зростання на заняттях із фахової англійської мови надано основні рекомендації щодо проведення вправ. Описано структуру авторського курсу, типологію вправ і завдань (для навчання письма, говоріння, читання й аудіювання).

Ключові слова: емпатія, студенти-медики, фахова іноземна мова, міжпредметна інтеграція.

Каминская И.П. КОРРЕКЦИЯ ЭМПАТИИ К ПАЦИЕНТАМ У СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В статье описана авторская методика коррекции эмпатии у студентов-медиков с помощью использования серии лингвистических упражнений на занятиях по профессиональному иностранному языку. Определено понятие эмпатии медиков как способности к сочувствию или сопереживанию личности к другому, а именно к пациенту. Показано, что эмпатия является необходимой характеристикой для медика в структуре эмоционального и коммуникативного компонента профессиональной компетентности. Проанализированы психологические особенности эмпатии и определены ее когнитивная, эмоциональная и деятельная составляющие. На основе проведенного анализа литературы определено, что оптимальным уровнем развития эмпатии для медицинского работника является средний уровень, а низкий и высокий уровни препятствуют профессиональной деятельности. Согласно собственному опыту коррекции эмпатии в сторону ее возрастания на занятиях по профессиональному медицинскому английскому языку предоставлены основные методические рекомендации. В статье описана структура авторского курса, типология упражнений и заданий (обучение англоязычному письму, говорению, чтению, аудированию).

Ключевые слова: эмпатия, студенты-медики, профессиональный иностранный язык, межпредметная интеграция.

Kaminska I.P. CORRECTING EMPATHY IN MEDICAL STUDENTS AT THE MEDICAL ENGLISH CLASSES

The article describes an author method of empathy corection in medical students by implementation of numerous language drills at the medical English classes. The author has defined the notion of empathy of medical specialists, as their ability for compassion, expressed particularly to the patients as well as to their colleagues, patients' relatives, etc. The author reveals that empathy is an indispensable characteristic of a physician within the emotional and communication professional competence component, representing his abilities of effective interaction with the patients. The article analyses basic psychological parameters of empathy and defines its cognition, emotional and operating components. Due to the performed literature data analysis, the author concludes that the optimum empathy level for the medical specialist is the average one, while both high and low levels interfere with successful professional activity. The article contains the results of the empathy study, conducted with the 1st year of study medical students, according to which most students expressed average (75.4%) level of empathy, while 12.5% expressed high and 3.6% expressed very high empathy levels,

which should be corrected. The author shared her personal recommendations on implementing the author course (teaching medical writing, reading, listening and speaking), aimed at increasing empathy in the medical students. The basis of the authorcourse implemented on professional English classes consists of the creative situations, case studies and discussions, “decisions between life and death”, ethical dilemmas, drills for learning emotions as they are and their ability to experience them. The author dwells on that integrating the drills into teaching medical English leads to increased learning interest of the students, though the drawbacks of such integration may be related to unprofessional shaping the empathy by foreign language teachers who aren't psychologists basically. The author supposes that the further study of empathy correction conducted between the students of various faculties should be held.

Key words: *empathy, medical students, Medical English, interdisciplinary integration.*

Постановка проблеми. Новітні пацієнт-центровані тенденції реформування системи охорони здоров'я та вищої медичної освіти України, спрямовані на покращення якості обслуговування пацієнтів, сприяли появі нових вимог до системи вищої медичної освіти, зокрема до формування необхідних для компетентної фахової взаємодії медиків із пацієнтами якостей, таких як альтруїзм, емпатія, позитивна комунікативна настанова тощо. Емпатійність як здатність до співпереживання є надзвичайно важливою характеристикою медичного працівника, проте її недостатній рівень розвитку, як і надмірний, може зашкодити виконанню професійних обов'язків фахівцем. Перед системою вищої медичної освіти України постають численні завдання, одним із яких є виховання професійно необхідних якостей майбутнього фахівця, зокрема емпатійності. Розвиток емпатійності вимагає практичного тренування, представлений у виховних цілях організації навчального процесу у закладах вищої медичної освіти та, на думку автора, доцільно інтегрується в навчальний процес на практичних заняттях із взаємодією-інтерацією, зокрема на заняттях із фахової іноземної (англійської) мови.

З огляду на вищенаведене нами була поставлена така **мета:** сформулювати поняття емпатії медичного фахівця, його рівні й оптимальний рівень емпатії у медичного фахівця, емпірично визначити рівень сформованості емпатії у медичних студентів, а також визначити й описати методичну послідовність комплексу завдань, спрямованих на розвиток емпатії у медичних студентів на заняттях з іноземної (англійської) мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні особливості виховання у студентів-медиків важливих складових частин готовності до роботи досліджували науковці: А. Борисюк [1], Л. Примачок [7], Л. Лимар [6], К. Федорова [8]. Існує велика кількість досліджень, у яких визначено провідні якості, необхідні для розвитку особистості успішного лікаря, серед яких здатність до емпатії в структурі емоційної

складової частини займає чільне місце. У межах цих складників аспект формування та корекції саме емпатії було вивчено С. Вадзюк [2], Г. Дьоміною [3], А. Чернявською [9], які вивчали емпатію як психологічну рису взагалі та її розвиток в особі незалежно від професії. Власне у студентів-медиків формування емпатійності було вивчено О. Юдіною [10], О. Юшиною [12], Н. Mohammadreza [13], R. Pedersen [15], S. Sulzer [16] та ін., причому роботи зарубіжних колег містять більше емпіричної інформації, тоді як у роботах українських науковців багато узагальнень, вони акцентовані на морально-етичному аспекті. А. Борисюк розглядає емпатію як одну з важливих складових частин професійної компетентності медичного психолога [1], І. Кузнецова [4] та Л. Примачок [7] звертають увагу на необхідність розвитку цього показника у медиків. О. Юшиною було вивчено емпатію у молодшого медичного персоналу [10], О. Юдіною – емпатію у лікарів. Більшість науковців погоджуються, що емпатія – невід'ємна характеристика професії лікаря [12]. Л. Лимар і С. Омельчук визначили, що ступінь розвитку емпатії залежить від гендеру медиків, відтак студенти-медики жіночої статі виявляють вищий рівень розвитку емпатії, ніж чоловіки [14]. Роботи Н. Mohammadreza [13] присвячені аналізу особливостей виявлення емпатії медичними працівниками до пацієнтів і впливу останньої на взаємодію лікаря з пацієнтом і результат роботи – одужання пацієнта. Згідно з цими дослідженнями емпатійний лікар є «більш зацікавленим» і приділяє більше уваги пацієнту, який викликає у нього емпатію.

Цілі статті – визначити сутність поняття «емпатія» в структурі професійної компетентності майбутніх медиків, визначити оптимальний рівень розвитку емпатії у медиків, сформулювати основні напрями розвитку емпатії на заняттях із фахової іноземної мови, визначити основні недоліки та переваги інтеграції навчання іноземних мов і розвитку психологічних характеристик у студентів, зокрема емпатії на заняттях із фахової іноземної мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах загальнокомпетентнісної характеристики медичного фахівця автором була розглянута здатність лікаря до емпатії в контексті емоційного компонента професійної компетентності, для чого спочатку було уточнено власне поняття «емпатії». Емпатія визначається як «здатність до співпереживання» [11, с. 54] або ж як ідентифікація особи з тим, до кого вона проявляє емпатію [2]. Аналіз літературних джерел показав, що емпатія розглядається як когнітивний процес (здатність досягнути та зрозуміти позицію іншої особи), емоційний процес (здатність відчувати те саме, що й інша людина), діяльнісний процес (здатність до дій згідно зі співпереживанням і розумінням іншої особи) [8; 12; 15]. О. Юдіна розглядає основні 2 аспекти емпатії: співпереживання, коли особа приєднується у почуттях до іншої особи та відчуває те саме, та співчуття, коли особа усвідомлює почуття іншої та співчуває їй, але сама власне не «включається» емоційно у переживання цих почуттів та емоцій [10].

Щодо роботи медичного фахівця, яка зумовлює постійну необхідність взаємодії з пацієнтами та їх родичами, котрі перебувають у хворобливому чи знервованому стані, здатність до емпатії є однією з необхідних характеристик професійної компетентності, зокрема в контексті як емоційної, так і комунікативної компетентності [7]. Відсутність розвинутої емпатійності лікаря призведе, на думку автора, до суто механістичної його взаємодії з пацієнтами та родичами, виключить можливість дбайливого спілкування, проте надмірна емпатійність є також негативним показником, який призведе до того, що лікар буде надмірно «проживати» почуття інших та співчувати пацієнтам замість концентрації на їх стані здоров'я. Л. Лимар вважає, що високий рівень емпатії не є сприятливим фактором у структурі готовності медика до професійної взаємодії [6]. Оптимальним є середній рівень розвитку емпатійності, визначений за класичною методикою діагностики емпатійних тенденцій І. Юсупова [11]. Отже, власне емпатію медиків і студентів-медиків можливо визначити як здатність їх до співпереживання та співчуття до тих, із ким вони спілкуються, в професійному контексті – до пацієнтів.

Завданням виховного сектору закладів вищої медичної освіти є всебічний розвиток професійних компетентностей, зокрема емпатії, що повинно планомірно втілюватися упродовж навчання студентів-медиків і їх взаємодії протягом вивчення теоретичних і практичних дисциплін.

З цієї позиції під час навчання фахової іноземної мови, яке здебільшого асоціюється з комунікативним характером дисципліни та широкою взаємодією студентів у вивченні предмета (в опануванні навичок монологічного та діалогічного говоріння) варто використовувати методи та завдання, спрямовані на корекцію ступеню розвитку емпатії у студентів. Автор наголошує, що оптимальним рівнем розвитку емпатії є середній. З метою визначення необхідності розвитку емпатії у студентів пропонуємо в межах корекції емпатійності студентів-медиків на заняттях з іноземної мови, на початковому занятті з іноземної мови продіагностувати за класичною методикою діагностики емпатійних тенденцій І. Юсупова [11], причому це можливо зробити як українською, так і англійською мовами (переклавши методiku, що і було зроблено автором). Відповідно до отриманих результатів автор пропонує поділити студентів в академічній групі на 2–3 рівномірні групи, у яких кількість студентів із високим, низьким і середнім рівнями емпатії була б однаковою. Якщо такий поділ неможливий за отриманими даними, автор все одно наполягає на розподілі студентів за малими групами, в яких вони взаємодіятимуть на заняттях із фахової англійської мови.

Протягом 2014–2016 рр. автором було проведено дослідження рівня сформованості емпатії у студентів 1 курсів Національного медичного університету імені О.О. Богомольця з використанням методики «Діагностика емпатійних тенденцій» І. Юсупова, з 6 діагностичними шкалами емпатії, які виражали ставлення опитуваних до батьків, дітей, старих людей, знайомих і незнайомих. Загалом в опитуванні взяли участь 122 студенти, 80 жінок і 42 чоловіка, участь в опитуванні була добровільною, за попередньої згоди опитуваних. Отримані дані було оброблено з використанням програмного забезпечення SPSSStatistics 17.0.

Аналіз отриманих результатів показав сформованість груп 4 рівнів розвитку емпатії: низького, середнього, високого і дуже високого, результати чого наведені в табл. 1.

Отримані результати показують, що більша частина студентів виявляла середній рівень розвитку емпатії (75,4%), високий рівень був характерним для 12,5%, низький – для 8,5% і дуже високий – для 3,6%. З огляду на те, що надмірно високий, високий і низький рівні емпатії не визначені автором як оптимальні для здійснення медиком фахової діяльності, вважаємо за

Таблиця 1

Рівні сформованості емпатії студентів медиків

Види емпатії	Рівні сформованості емпатії (кількість досліджуваних у %)			
	низький	середній	високий	дуже високий
до хворої людини	8,1	65,1	21,2	6,6
до людей похилого віку	7,6	84,0	3,3	0,6
до дітей	3,1	72,2	13,1	4,2
до малознайомих людей	9,1	80,6	12,5	3,0
загальний показник	8,5	75,4	12,5	3,6

потрібне подальшу корекцію рівня сформованості емпатії у студентів.

Отримавши та проаналізувавши дані, автор прийняв рішення систематично проводити заняття з фахової англійської мови, використовуючи комплекс завдань, спрямованих на корекцію емпатійності у студентів. Завданням корекції автором було визначено розвиток і підвищення емпатійності студентів-медиків (занадто високий рівень емпатії також потребує корекції, проте автором було прийнято рішення працювати саме з низьким рівнем емпатії як таким, який не сприяє орієнтації майбутнього лікаря на процес лікування й одужання пацієнта). З метою розвитку та підвищення емпатійності у студентів на заняттях із фахової іноземної мови автором було розроблено такий комплекс вправ і завдань у межах навчання основних мовних компетенцій, який пропонується для використання іншими викладачами:

1. Читання. Читання студентами фахових текстів іноземною мовою, які сприятимуть співпереживанню дійовим особам текстів, опис важких ситуацій у професійній діяльності лікарів, тексти зі згадуванням вибору лікаря між особистим і професійним. Можливо запропонувати такі види вправ до текстів: read and translate, make a plan of the text, correct the false sentences about the text, name the paragraphs, fill in the missing words (word combinations) in the text, fill the missing sentences into the logical sequence; та репродуктивно-продуктивні вправи, які поєднують навчання читання з навчанням письма та говоріння: basing on the text, explain how you will...; write about your attitude, your actions; if you see the main hero, what would you do...

Варто сконцентруватися на тому, що кожен студент має робити власні висновки з прочитаного тексту та може по-різному сприймати змістовну сторону текстів, а також те, що провідною метою навчання фахової іноземної мови є навчання іноземної мови, а не психологічний виховний аспект.

2. Аудіювання. Тут викладач може підібрати різноманітні ситуації, озвучені носі-

ями мови у підручниках зарубіжних видавництв, як-то Nursing чи Medicine від Oxford University Press, Cambridge University Press, Express Publishing та ін., використати уривки зі всесвітньо відомих серіалів про медиків («Doctor House, MD», «Gray's Anatomy») чи самостійно упорядкувати матеріали до аудіювання відповідно до власної мети. З метою формування вищого рівня емпатії у студентів наданий матеріал має містити певну сутність, до якої студенти мають висловити співпереживання, етичну дилему, проблемну ситуацію, внутрішній конфлікт тощо. Основними лінгвістичними завданнями мають виступати вправи: listen to the extract (or watch the video) and correct the false statements; order the events, explain what the following phrases mean, match the phrases to the heroes, а також продуктивні вправи на розвиток навичок говоріння, більше спрямовані на розвиток емпатії загалом: say what the feelings and emotions of the heroes are, recall your emotions from watching the video; explain what you could have done for the main hero. Автор рекомендує вправи на відпрацювання навичок вживання умовних речень і модальних дієслів на кшталт If I were..., I would (could, would have to...).

3. Письмо. Завдання на зразок: fill in the gaps, correct the mistakes, fill in the required words, change the words in bolds with their equivalents, order the sentences, explain the meaning of the phrase, з одного боку, мають бути спрямовані на розвиток навичок письма з урахуванням фахової лексики та визначених граматичних одиниць, проте змістовний підбір речень, понадфразової єдності та текстів має відображати емоційні переживання інших, внутрішній пошук, етичні дилеми. Для автора було складно застосувати завдання для навчання фахового англомовного письма (заповнення документації, виписок тощо), які можливо було б поєднати з розвитком емпатії, тому здебільшого у цьому блоці завдання на формування емпатії були відсутні.

4. Найбільш продуктивними лінгвістичними вправами для розвитку емпатії у сту-

дентів-медиків є вправи на розвиток навичок та умінь монологічного та діалогічного говоріння, починаючи від репродуктивних вправ створення фраз і понадфразової єдності за зразком до абсолютно самостійних завдань продуктивного характеру: висловлення власної думки, креативних завдань у межах інтерактивного навчання – ділової гри, проведення симпозіумів, судових засідань у медицині тощо. Власне навчання монологічному та діалогічному говорінню, яке передбачає взаємодію студентів між собою, є оптимальним для розвитку емпатії у студентів. Щодо навчання монологічного мовлення пропонуємо ряд вправ на висловлення власної думки, коли студент має виявити емпатію у заданій ситуації (tell what you think and feel, what would you do in such situation, what would you feel, what do you think a person may feel, how could you help the person, is it necessary to aid a person in any way). Логічно спочатку ознайомлювати студентів із ситуацією, представленою у тексті, аудіо- чи відео-, та давати репродуктивні та продуктивні вправи на висловлення власного ставлення. Щодо діалогічного мовлення, то сукупність вправ на створення діалогів (пацієнт – лікар, лікар – лікар, лікар – родич хворого, лікар – журналіст) у контексті співпереживання (як важкої ситуації, рішення про припинення лікування термінального хворого, про чергу в наданні допомоги, так і загальних побутових ситуацій) сприятимуть не тільки здобуттю студентом навичок і умінь діалогічного говоріння, але і сприятимуть розвитку умінь співпереживати.

За власним досвідом автора, ці вправи було запроваджено у навчальний процес для вивчення студентами медичних факультетів дисципліни «Англійська мова за фаховим спрямуванням», заняття відбувалися раз на тиждень. Автор приділяла завданням на формування емпатії 20–30 хвилин (за тривалості заняття 2 академічні години), загалом протягом року було проведено 30 занять фахової англійської мови з елементами інтеграції психологічних завдань на формування та розвиток емпатії. Автором було відзначено покращення психологічної атмосфери на заняттях, більш доброзичливе ставлення студентів та активізацію їх пізнавальної діяльності, яка виявилася у покращенні результатів успішності, хоча статистична обробка результатів успішності не надала значущих показників.

Отже, формування емпатійності майбутніх медиків на заняттях із фахової іноземної (англійської) мови є прикладом міжпредметної інтеграції та навчально-виховної роботи викладача англійської мови.

Перевагами такої інтеграції є збагачення внутрішнього світу студентів, розвиток емпатійності одночасно з розвитком знань, умінь і навичок фахового спілкування англійською мовою. Інтерактивність занять у цьому разі вимагає креативності викладача, пошуку цікавих тем, взаємодії студентів на теми, які потребують творчого мислення, сприяє активізації пізнавальної діяльності. Водночас варто зауважити, що здебільшого викладач іноземної мови не є фахівцем із психології (автор статті здобула не тільки філологічну, але і психологічну освіту та має ступінь кандидата психологічних наук, проте такі ситуації не є частими), а отже, не завжди може розуміти та спрямовувати процеси виховання студентів-медиків. Також варто пам'ятати, що базовою метою навчання дисципліни «Англійська мова професійного спрямування» є опанування студентами знань, умінь і навичок саме фахової англійської мови, а всі інші завдання є вторинними. Тому недоліками інтеграції виховання емпатійності на заняттях з іноземної фахової мови студентів-медиків може бути нераціональне використання робочого часу, неправильний підбір завдань викладачем, некоректність викладача у його роботі зі студентами з виховним аспектом, а також неготовність студентів до інтеграції за умови початкового низького рівня знань з англійської мови, низької мотивації до навчання або несприйняття студентами інтерактивних методів через попередній класичний стиль навчання, обраний попередніми педагогами.

Висновки з проведеного дослідження.

Визначено поняття емпатії як «здатність до співпереживання» або «ідентифікації» особи до того, до кого вона проявляє емпатію. Показано, що емпатія може бути представлена когнітивним, емоційним, діяльнісним процесом або їх поєднаннями. Описано два аспекти (виявлення) емпатії: співпереживання та співчуття. Емпатія медика становить багатогранне утворення, «здатність до співпереживання та співчуття» до хворого. Визначено, що особа може виявляти низький, середній і високий рівні емпатії; оптимальним для роботи медика рівнем емпатії, який би не заважав виконувати професійні обов'язки та сприяв роботі, спрямованій на благо пацієнта, є середній рівень емпатії, тоді як високий і низький рівні потребують корекції. Проведене дослідження студентів-медиків показало, що більшість студентів виявили середній (75,4%) рівень емпатії, 8,5% – низький рівень, 12,5% – високий, а 3,6% – дуже високий рівень емпатії, що потребує корекції. Автором було розроблено й описано комплекс інтеграційних вправ

із навчання читання, письма, аудіювання та говоріння фаховою англійською мовою, спрямованих на розвиток емпатійності студентів. Визначено, що перевагами такого навчання є одночасне поєднання навчального та виховного процесу, таке навчання сприяє активізації пізнавальної діяльності студентів через нестандартність завдань. Недоліками показано труднощі в інтеграції, пов'язані з відсутністю у викладачів англійської мови психологічної освіти, відтак неможливість коректно спрямовувати розвиток емпатійності студентів, а також психологічну неготовність самих студентів до занять інноваційного типу. Автор вважає перспективним проведення якісного дослідження ефективності розвитку емпатії у студентів-медиків на заняттях із фахової іноземної мови з використанням інтерактивних технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисюк А.С. Психологічні особливості професійної діяльності лікаря. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2015. № 4. С. 117–120.
2. Вадзюк С.Н., Шкробош С.І., Денефіль О.В. Формування у студентів домінанти на емпатію. *Медицина освіти*. 2003. № 3. С. 48–50.
3. Дьоміна Г.А. Психологічні особливості розвитку вольових якостей майбутніх фахівців соціальної сфери. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія, педагогіка, психологія»*. 2014. № 31. С. 113–124.
4. Кузнецова І.В. Формування культури спілкування майбутнього лікаря засобами іноземної мови : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 ; ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2014. 205 с.
5. Куца О.І. Педагогічні умови формування толерантності майбутніх перекладачів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2014. 200 с.
6. Лимар Л.В. Аналіз дослідження сформованості готовності до безконфліктної взаємодії з пацієнтами студентів-медиків. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Психологічні науки»*. 2010. № 82. С. 366–371.
7. Примачок Л.Л. Особливості виховання особистості студента-медика. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2014. № 1. С. 59–65.
8. Федорова К.В. Формування професійно-етичних якостей майбутніх лікарів у виховному просторі вищого медичного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Старобільськ, 2016. 220 с.
9. Чернявська А.В. Емоційний інтелект – запорука успішного навчання. *Молодь і ринок*. 2012. № 12. С. 136–139.
10. Юдіна О.М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 17 с.
11. Юсупов И.М. Психология эмпатии. Теоретические и прикладные аспекты) : дисс. ... докт. психол. наук. Санкт-Петербург, 1995. 440 с.
12. Юшина О.В. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх медичних сестер. *Вісник післядипломної освіти*. 2012. № 6. С. 456–463.
13. Hojat M. Empathy in patient care: antecedents, development, measurement, and outcomes. New York : Springer Science & Business Media, 2007. 295 p.
14. Omelchuk S., Lymar L. Gender and professional factors of medical students' psychological readiness for performing professional duties. *Georgian medical news*. 2016. № 251. P. 45–50.
15. Pedersen R. Empathy development in medical education – a critical review. *Medical teacher*. 2010. № 32(7). P. 593–600.
16. Sulzer S.H., Feinstein N.W., Wendland C.L. Assessing empathy development in medical education: a systematic review. *Medical education*. 2016. № 50(3). P. 300–310.